

حزب اجتماعيون اعتداليون از پيدائش تا فروپاشي

پرتال جامع علوم انسانی

علی محمدی (عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد آشتیان)

شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی احزاب سیاسی از ضروریات دموکراسی جوامع انسانی در عصر حاضر شناخته شده است، چون توسعه و گسترش احزاب سیاسی تغییرات و دگرگونیهای شدیدی در روابط بین نهادها و تاسیسات اجتماعی ایجاد کرده است. امروز پژوهش ترکیب حکومت زمامداران میسر نیست مگر آنکه تغییراتی که در احزاب سیاسی پیش می‌آید مورد بررسی قرار گیرد. (موریس دورژه)

مقدمه

مسئله احزاب و تشکل‌های سیاسی یکی از مسائل مهم در علم سیاست و قلمرو فعالیت‌های سیاسی است و احزاب سیاسی در ایران، زمینه ساز بسیاری از وقایع و تحولات سیاسی و اجتماعی معاصر بوده است. تاریخ شکل‌گیری احزاب در ایران به دوران مشروطیت بازمی‌گردد همانطوریکه اساس قوانین اساسی مشروطه از غرب گرفته شده بود، احزاب سیاسی نیز به تبع آن بطور طبیعی وارد صحنه سیاسی ایران گردیدند. در واقع احزاب سیاسی، بدنیال جنبش بیداری ایرانیان در صد سال قبل، در پی آشنایی برخی رجال سیاسی و روشنفکران با فرهنگ و تمدن و دموکراسی غرب از یک سو و مبارزه اقشار ملت با سلطه دول استعمارگر اروپایی از سوی دیگر، آغاز شد و در نهایت به انقلاب مشروطه انجامید. و زمینه رشد و شکوفایی یافت.

نخستین احزاب و تشکیلات سیاسی کشور به مفهوم کنونی، از یک سو با اثرپذیری از ناسیونالیسم و دموکراسی و از سوی دیگر با الهام و ارتباط با اندیشه‌های چپ در روسیه و بخصوص قفقاز بوجود آمد. اندیشه‌های مذهبی که در زمانها و مکانهای مختلف، کنشها و حرکتها و شکل گیری گروهها و تجمع‌هایی را موجب شده است و از سوی دیگر توسعه طلبی تفکر مسیحی که همراه با سلطه جویی غربیان بر کشورهای اسلامی بوده و نیز ورود اندیشه‌های چپ در قالب مارکسیستی خود، که اصالت و حضور مذهب را نفی می کرده است، موضعگیری و واکنش عناصر و توده‌های مذهبی را برانگیخته و آن را در جهت تکوین و تشکیل گروهها و احزاب مذهبی سوق داده است از اینرو احزاب و نیروهای سیاسی ایران از آغاز تشکیل یعنی از عصر مشروطه عمده بر این سه محور فکری و ایدئولوژیک (چپ، ناسیونالیسم و اسلام) استوار بوده یا تلفیقی از دویا هر سه تفکر به شمار می‌رفته است.

این سه تفکر نماینده جریانهای فکری عمده محیط اطراف ایران در عصر مشروطه بودند و بر حرکتهای فکری و سیاسی داخل کشور تاثیر عمده ای داشتند. برخی پژوهشگران غیر ایرانی تاریخ معاصر نیز به وجود این سه جریان یا سه نیروی فکری عمده در انقلاب مشروطه با عنوان لیبرالیسم غربی، سوسیال دموکراسی روسی و رادیکالیسم شیعی اشاره کرده‌اند.

با عنایت به این پیش زمینه، اینک به طرح اجمالی جریان سوم که جریان اسلامی است میپردازیم. حرکت اسلامی، با تنش میان دولت و علما در عصر قاجار و اعتراض روحانیون به تغییر نظام آموزشی، اداری، قضایی، اصلاحات به سبک غرب، مداخله بیگانه، و گذاری امتیازات به خارجیان، مخالفت با بدعتهای باب و حرکتهای ملهم از او، و تحدید قدرت و اختیارات روحانیت آغاز شد و پایه پای افکار پان اسلامیتی سیدجمال و یاران او که به حرکتها و اعتراضات روحانیون نیرو و توان جدیدی می‌داده تداوم یافت و علاوه بر آن که خود به صورت یک نهاد با تشکل از طریق مساجد و مدارس مذهبی عمل میکرد، گهگاه به صورت احزاب یا تشکیلات سیاسی و غیر رسمی نیز نمود می‌یافت که نمونه آن در حزب اعتدالی پس از پیروزی مشروطه و تشکیل مجلس افکار حزبی کسانی چون بهبهانی متجلی شد.^(۱)

۱- محسن مدیر شانه چی، احزاب سیاسی ایران، ص ۳۶، تهران، موسسه خدمات فرهنگی ۱۳۷۵.

در این مقاله سعی شده است تا با بررسی تاریخچه، مرامنامه و چگونگی شکل گیری حزب اعتدالیون اجتماعیون زوایایی از تاریخ معاصر بخصوص تاریخ احزاب در ایران تشریح شود. لذا در این تحقیق ابتدا به تعاریف مختلف از حزب و وجوه اشتراک و افتراق بین احزاب سیاسی ایران و احزاب سیاسی غربی و سوسیالیستی و در دنباله به چگونگی پیدایش احزاب سیاسی در ایران خواهیم پرداخت سپس به نحوه تشکیل احزاب سیاسی به صورت رسمی پس از افتتاح مجلس دوره دوم و در ادامه به چگونگی تشکیل حزب اجتماعیون اعتدالیون و هدف از تشکیل آن، ساختار طبقاتی، مرامنامه، اشتراکات حزب اجتماعیون اعتدالیون با حزب دموکرات و در نهایت به انحلال آن حزب خواهیم رسید.

امیدواریم که این پژوهش بتواند در شناخت هر چه بیشتر احزاب سیاسی موثر واقع گردد. تعاریف مختلف از حزب و اهداف حزب:

موریس دورژ، شناخت احزاب را منوط به شناخت تاریخچه، علل و نحوه پیدایش و آشنایی با تشکیلات درونی آنها میداند. او معتقد است که آنچه احزاب را از همدیگر متمایز می کند مسائلی از قبیل: نحوه انتخاب رئیس و حدود اختیارات وی، نقش و وظیفه اعضا، تمرکز قدرت و غیره است (۱)

سارتوری از قول برخی نویسندگان، تعریف احزاب را بطور اختصار از این قرار داده است:

الف - احزاب سیاسی تشکیلاتی اجتماعی هستند که سعی دارند جریانات سیاسی را تحت نفوذ خود قرار دهند و کاندیداهای خود را در موقع انتخابات به قدرت رسانند و اهداف حزب را در برنامه دولت بگنجانند.

ب - حزب گروهی است که بعضی مسائل جامع را مطرح می سازد و در موقع انتخابات کاندیداهای خود را برای انتخابات عرضه می دارد.

ج - حزب تشکیلاتی است که در موقع انتخابات کاندیداهای خود را برای پارلمان مشخص می کند.

د - حزب تشکیلاتی است که سعی می کند نمایندگان خود را به پستهای دولتی برساند.

سارتوری پس از بحث در مورد هر یک از این تعریف ها این تعریف مختصر را در مورد حزب ارائه میدهد.

۱- منصوره اتحادیه (نظام مافی)، مرامنامه ها و نظام نامهای احزاب سیاسی در ایران، (تهران، انتشارات نقش جهان، ۱۳۶۱)، ص ۲۱

حزب گروه سیاسی است که با عنوان رسمی شناخته می‌شود و موقع انتخابات می‌تواند کاندیداهای خود را برای پست‌های دولتی منتخب کند،^(۱)

برخی دیگر از نویسندگان از مجموع تعاریف بدست آمده آنها را در سه بخش خلاصه کرده.
 ۱- حزب اجتماع افرادی است که از نظر اجتماعی و اقتصادی و فکری دارای مصالح و منافع مشترکی هستند و برای تحصیل قدرت در چهارچوب یک برنامه کلی فعالیت می‌کنند.
 ۲- وجود حزب خود بخود مبین این واقعیت است که جمعی برای حفظ منافع مشترک موجود خود و جمعی برای تحصیل منافع و مصلحتی که از آن محرومند بدور هم جمع می‌شوند.....
 ۳- جاذبه و کشش اجتماعی احزاب در میان مردم و طبقاتی که در خارج از قلمرو و سیستم و نظم توزیع و تقسیم امکانات موجود قرار دارند، بسته به این است که مصالح مشترکی که اصل و فلسفه ایجاد حزب تا چه اندازه در برگیرنده منافع و مصالح فردی و اجتماعی گروه‌های بیشتری از مردم است.^(۲)

و در مورد هدف احزاب سیاسی نیز موریس دوورژه عنوان می‌کند که:

هدف مستقیم احزاب سیاسی فتح قدرت یا شرکت در اجرای آن است احزاب سیاسی در پی آنند تا کرسیهای انتخابات را به چنگ آورند. دارای نمایندگان و وزرای باشند و حکومت را بدست گیرند.^(۳)

وجوه اشتراک و افتراق بین احزاب سیاسی ایران و احزاب سیاسی غربی و سوسیالیستی احزاب سیاسی در ایران از لحاظ شکل‌گیری، عملکرد و ماهیت ساختاری، برخی تفاوت‌هایی را با احزاب سیاسی در اروپا و غرب و همینطور احزاب سوسیالیستی دارند که اهم آنها عبارتند از:
 ۱- احزاب سیاسی در غرب تدریجاً بوجود آمدند، اول احزاب اشرافی و محافظه‌کار، سپس لیبرال و سپس احزاب سوسیالیست بوجود آمدند، در ایران چون احزاب رشد تدریجی نداشتند و نیز به خاطر موقعیت خاص ایران (منظور اولاً نزدیکی با کشور روسیه که ایرانیها را در تماس با عقاید سوسیال دموکراسی قرار می‌داد. ثانیاً توجه رهبران انقلابی روسیه از جمله لنین و استالین به انقلاب ایران و ثالثاً فعالیت عده‌ای از انقلابیون روسی در ایران از جمله حیدرخان عمواوغلی و رسول زاده).

۱- همانجا، ص ۲۲

۲- ولی... یوسفیه، احزاب سیاسی، (تهران، انتشارات عطائی، ۱۳۵۱) ص ۷-۹

۳- موریس دوورژه، جامعه‌شناسی سیاسی، ترجمه ابوالفضل قاضی، چاپ دوم (تهران، دانشگاه تهران ۱۳۶۹) ص ۲۲۵

لذا این جریان در ایران برعکس بود. اول احزاب سوسیالیست پیدا شدند، سپس احزاب دیگر. ولی با وجود این اختلاف چنانچه خواهیم دید دو حزب نسبتاً بزرگ و با اهمیت مجلس دوم یعنی حزب دموکرات و حزب اجتماعیون اعتدالیون، بعضی از خصوصیات سوسیالیست و محافظه کار غربی را داشتند.

۲- احزاب سوسیالیست در اروپا نه تنها از لحاظ اهداف و عضویت با احزاب لیبرال و محافظه کار تفاوت دارند، بلکه از لحاظ تشکیلات درونی نیز متفاوت اند، مورس دوررژ در مقدمه کتاب خود درباره احزاب سیاسی می نویسد:

احزاب قدیمی تر مانند احزاب محافظه کار و لیبرال از گروههای پارلمانی آغاز شدند نخست گروهی در پارلمان تشکیل می شد. بعد کمیته های انتخاباتی تشکیل داده بالاخره رابطه ای بین آنها ایجاد می گردید. و حزب بوجود می آمد. در اینصورت نقش اصلی را وکلا و درون پارلمان برعهده داشتند نوع دیگر که مدرن تر است روال احزاب سوسیالیست است این احزاب در خارج از پارلمان تشکیل می شوند و فعالیت پارلمانی یکی از جنبه های فعالیت حزبی ایشان است، احزاب نوع قدیم تشکیلات زیاد محکمی نداشتند و بسیاری از اوقات به گرد شخصیت های با نفوذ و سرشناس تشکیل می شدند. احزاب جدیدتر دارای عضویت کثیری هستند و اعضا آنها حق عضویت می پردازند و حزب دارای نظم بسیاری است.

از بدو تاسیس احزاب در ایران، این تفاوت بین احزاب چپ و راست وجود داشت. حزب دموکرات خارج از مجلس تشکیل شده و وکلا از مرکز خود دستور می گرفتند.

حزب اجتماعیون، اعتدالیون از داخل مجلس و وکلای مجلس و عده ای از افراد مقتدر و با نفوذ در خارج از مجلس تشکیل شد که برای کمک به حزب اعانه می پرداختند. امور حزب چندان نظامی نداشت و بخصوص نظام نامه ای از آن بدست نیامد. امکان دارد که شاید نظام نامه ای هم نداشته باشد.

۳- احزاب ایران به علت وضع خاص طبقات در ایران که با اروپا متفاوت بود فرق داشتند و احزاب سیاسی کمتر بستگی به طبقات اجتماعی جامعه داشتند و رقابت حزبی ایشان، اساس ایدئولوژیک داشت.

انقلاب مشروطیت یک نهضت طبقاتی نبود و همه نوع افرادی در انقلاب شرکت داشتند. هدف عامه مردم بدست آوردن مشروطه و محدود کردن قدرت شاه بود. لذا پس از پیدایش احزاب نیز رقابت براساس تضاد طبقاتی نبود.

همینطور مشاهده می‌کنیم که در ایران حزبی مشابه احزاب لیبرال غربی بوجود نیامد، چون طبقه ای مشابه طبقه بورژوازی صاحب صنایع و تجارت و سرمایه دار غربی وجود نداشت جامعه فئودال و نظام اقتصادی متکی به کشاورزی به سبک سنتی بود. طبقه اشراف تا قبل از انقلاب در موضع دفاع از امتیازات خود قرار نگرفت چون مورد حمله نبود. طبقه کارگر به مفهوم اروپایی در ایران وجود نداشت و کشاورزان نیز آگاهی سیاسی و تشکیلاتی که بتواند به آنها امکان فعالیت سیاسی بدهد نداشتند تجار و کسبه نیز پس از فعالیت در دوره اول مجلس از صحنه سیاست خارج شدند.^(۱)

تشکیل مجلس دوم و اولین احزاب ایران

در مجلس اول ایران انتخابات بر پایه حضور احزاب نبود، هر چند که نمایندگان عملاً به دو دسته تندرو و معتدل تقسیم شده بودند انتخابات مجلس دوم نیز بدون حضور احزاب بعد از خلع محمدعلیشاه و سلطنت احمدشاه انجام شد و مجلس در ذی‌قعدة ۱۳۲۷ بطور رسمی افتتاح شد در این انتخابات فقط بیست نفر از وکلای سابق برای بار دوم انتخاب شدند، بقیه جدید بودند.

در مجلس دوم درگیری‌های سابق و مسائل روزشکاف بین عقاید سیاسی را عمیق‌تر و اساسی‌تر گرداند بطوری که تشکیل احزاب به صورت علنی و رسمی شد.

ملک‌الشعراى بهار در تاریخ مختصر احزاب سیاسی در خصوص دلیل اعلام مسلک و عقاید سیاسی احزاب در مجلس دوم مینویسد:

«پس از انتخاب ناصرالملک به نیابت سلطنت، مجلس را ملزم ساخت که وکلا هر یک مسلک و عقیده سیاسی خود را معلوم سازند و در نتیجه این اصرار، دموکراتها و اعتدالیها و سایرین مرام نامه‌های خود را در مجلس اعلام داشتند»^(۲)

تشکیل اولین حزب رسمی ایران

نخستین حزبی که تشکیل شد «حزب دموکرات» بود این حزب ادامه همان حزب اجتماعيون عاميون بود که در دوران مجلس اول سری و کوچک بود، رهبری حزب کماکان با حیدرخان عموآغلی بود و محمد امین رسولزاده که وی نیز از تفلیس آمده بود، یکی دیگر از گردانندگان امور و

۱- اتحادیه، همانجا ص. ۱۲-۱۰

۲- ملک‌الشعراى بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاسی، جلد اول (تهران، انتشارات امیرکبیر (۱۳۷۱) ص ۸

تنورسین آن حزب بود. ولی ظاهراً حزب رابطه خود را با باکو قطع کرد. حزب دموکرات از حزب سوسیال دموکرات روسیه الهام می گرفت و مرامنامه آن براساس مرامنامه اجتماعیون عامیون سابق قرار داشت این حزب انقلابی نبود بلکه مانند احزاب سوسیالیست که اعتقاد به فعالیت پارلمانی دارند، در صدد پیشبرد سوسیالیسم از طریق مجلس و مشروطه بود. حتی سعی داشت که جنبه‌های اسلامی به عقاید خود بدهد تا از تهمت بی دینی و تندروی انقلابی رهایی یابد. ولی آنچه می گفت، از جمله تفکیک قوای روحانی از غیر روحانی و تقسیم املاک و غیره، در شرایط ایران انقلابی و تندروی می نمود، این حزب که دارای سازمانی پیشرفته تر و مرفقی تر از سایر احزاب بود، تا مدتی نفوذ بسیاری در مجلس یافت^(۱)

تشکیل حزب «اجتماعیون اعتدالیون»

حزب اجتماعیون اعتدالیون که به عنوان دومین حزب در دوره دوم مجلس بطور علنی و رسمی فعالیت خود را آغاز کرد در واقع برای مقابله باحزب دموکرات تشکیل گردید. روزنامه مجلس که ارگان رسمی این حزب بود رسماً نوشت:

«هدف از تشکیل این حزب پشتیبانی و تقویت مجلس بوده، آنها همه وطن پرست بودند و چون قدرت و نفوذشان رشد کرد دشمنانشان متحد شد، حزب خودشانرا تشکیل دادند».....^(۲)
سپس اضافه می نماید که:

«مفرضین خودپرست چون دیدند که جلوی پیشرفت مقاصدشان سد محکمی بسته شد به این گروه همه گونه اتهامات زدند و نسبت دادند و مسلک اعتدال را منفور کردند و بین انقلاب و اعتدال فرق بسیار متمایز شدند و اعتدال را رد کردند در صورتی که میانه روی روش همه عقلاست».

شیخ رضا دهخوارقانی که از اعضاء حزب دموکرات بود در کتاب وقایع ناصری درباره تشکیل حزب اعتدالیون نوشته است:

«حزب اعتدال به نقشه ناصرالملک تشکیل شد تا از دموکراتها جلوگیری کنند و سید محمد صادق طباطبایی و معاضد الملک و معاضد السلطنه برنامه آن را تنظیم کردند».^(۳)

۱- اتحادیه، همانجا، ص ۱۵

۲- روزنامه مجلس شماره ۲۳، ۲۴ شوال ۱۳۲۸ هجری قمری

۳- شیخ رضا دهخوارقانی، وقایع ناصری، مقدمه از علی سیاهپوش، (تهران، انتشارات دنیا ۱۳۵۶) به نقل از مدنی ص ۲۱۱

یرواند آبراهامیان برنامه حزب اعتدالیون را چنین عنوان می‌کند که:

«همچنانکه قابل پیش بینی بود در برنامه فرقه اعتدال تقویت سلطنت مشروطه تشکیل مجلس سنا، حفظ مذهب به عنوان بهترین سد در برابر ظلم و بی عدالتی، حمایت از خانواده، مالکیت خصوصی و حقوق اساسی، ترویج روح همکاری بین توده‌های مردم از طریق آموزشهای دینی، کمک مالی به طبقه متوسط به ویژه سرمایه داران جزء و بازاریان اجرای شریعت و دفاع از جامعه در برابر تروریسم آنازیستها «الحاد» دموکراتها «ماتریالیسم» مارکسیست‌ها خواسته شده بود»^(۱)

روزنامه «وقت» یکی از ارگانهای این حزب درجایی که میخواهد برنامه اعتدالیون را توضیح دهد مینویسد که:

«دموکراتها همه انقلابی اند و می‌خواهند مملکت را خراب کنند و اضافه کرده بود که انتقاد از افرادی وطن پرست مانند سهدار خطرناک است چون او مملکت را از خطر نجات داده است آنها اعتدال را از طریق روش طبیعت توجیه می‌کردند تعادل و موازنه اساس همه چیز و سر بقا است..... هر چیز اگر از تعادل خارج شود منقلب و فاسد و منهدم می‌شود»^(۲)

در مجموع آنچه در مورد هدف اصلی این حزب گفته می‌شود این است که این حزب دارای یک سیاست خاص نبود بلکه بیشتر تکذیب سیاست دموکراتها بوده است برنامه ای هم که تهیه کرده بودند بیشتر در پاسخ به حملات آنها بوده است

تاریخ تشکیل حزب اجتماعيون اعتدالیون

برخی از نویسندگان تاریخ دقیقی را برای تشکیل این حزب عنوان نکرده اند اما بسیاری موجودیت آنرا همزمان با تشکیل مجلس دوم می‌دانند.

ملک الشعراى بهار تاریخ تشکیل حزب اجتماعيون، اعتدالیون و حزب دموکرات را در سال اول فتح تهران ۱۳۲۷ هجری قمری مطابق با ۱۹۰۸ میلادی میدانند^(۳)

۱- یرواند آبراهامیان، ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، (تهران، نشر نی، ۱۳۷۷) ص ۱۳۳

۲- روزنامه وقت، شماره ۲۵، ۲۰ ربیع الثانی، ۱۳۲۸ هجری قمری

۳- ملک الشعراى بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاسی، جلد دوم، (تهران انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۱) ص ۱۱

نام حزب و ایرادها مخالفین به نام حزب

در مقابل حزب دموکرات که جناح تندرو و رادیکال مشروطه طلبان بود، جناح میانه رو و معتدل مشروطه طلبان نیز در قالب حزبی اعتدالی ظهور کرد.

حزب اجتماعیون اعتدالیون در واقع ترکیب از سوسیالیسم و اعتدال را در نام خود به همراه داشت. محمد رسول زاده از رهبران حزب دموکرات در خصوص نام حزب اجتماعیون اعتدالیون انتقاداتی را در تنقید فرقه اجتماعیون اعتدالیون مطرح مینمود که:

«ماحق این ملاحظه و شبهه را داشتیم، زیرا لفظ اعتدال از آن الفاظ ستارالعربی می باشد که همه جا در زیر آنها مقاصد و خیمی را پنهان کرده اند..... اعتدالیون را هویت اصلی و معنی ذاتی محافظه کاری است که در فرانسه آنرا کسرواتورمی گویند. لفظ اجتماعیون هم ترجمه سوسیالیزم است بدین طریق اگر اسم این پهلوانان دروغی (اجتماعیون اعتدالیون) میدان سیاست ایران را به فرانسه ترجمه کنیم ترکیبی می شود که تمام سیاسیون فرنگ را یا به خنده و یا به تحیر می آورد»^(۱)

اعتدالیون در دستور مشروح مسلکی خود در پاسخ به این انتقاد نوشتند:

«ماطرز مترقیانه ای را که مارکس و انزل و امثال آنها از پیشروان معروف این طریقه تعقیب نموده اند طرح و ترک نموده و سبک معتدلانه ای را که معلمین بزرگ این مسلک مانند: برنستن و آندروولد و امثال آنها اتخاذ کرده اند پیروی می نمایم»^(۲)

برنستن از مارکسیست هایی بود که توسط مارکسیست های ارتدوکسی نظیر کازوتسکی متهم به تجدید نظر طلبی (ریویزیونیسم) بود. در حالیکه خود کازوتسکی بعدها به لحاظ اختلاف مسلکی که با لنین و استالین پیدا کرد متهم به تجدید نظر طلبی گردید. و به عنوان یک ریویزیونیست مورد حملات سختی قرار گرفت.

امانکته جالب تر در دعوی مسلکی و مرانامه ای دو حزب دموکرات و اعتدالی آن است که هر دو فرقه سیاسی برای توجیه مسلک خویش به پیشوایان تفکر سیاسی و سوسیالیستی اروپائیان اقتدا می نمایند^(۳)

۱- تنقید فرقه اعتدالیون اثر رسول زاده به نقل از کتاب منصوره اتحادیه (مرانامه ها و نظام نامه های احزاب سیاسی ایران) ص ۶۵

۲- همانجا. ص ۹۶

۳- حسین تبریزیا، علل ناپایداری احزاب سیاسی در ایران، چاپ اول (تهران، مرکز نشر بین الملل، ۱۳۷۱) ص ۱۶۰

رئیس و یا رؤسای حزب اجتماعیون لمتدالیون

رئیس حزب اعتدال را بعضی سید محمد صادق طباطبایی و بعضی علی محمد دولت آبادی (برادر یحیی دولت آبادی) می دانند و از میرزا محمد صادق طباطبایی و میرزا علی اکبرخان دهخدا و حاج میرزا علی محمد دولت آبادی و حاج آقا شیرازی و قوام الدوله شکرالله خان به عنوان رؤسای حزب نام برده شده است.^(۱)

اعضا و طرفداران حزب

در مورد اعضا و طرفداران حزب اسنادی که بطور رسمی اسامی آنان ثبت شده باشد وجود ندارد ولی بر اساس برخی مدارک اعضا این حزب تعدادشان در مجلس بیشتر از دموکراتها بوده و در خارج از مجلس هم از نفوذ زیادتری برخوردار بوده اند. از دیگر مدارکی که حاوی برخی اسامی اعضا این حزب است اسنادی است که فهرستی از افرادی که در سالهای ۱۳۳۰-۱۳۲۹ هجری قمری بابت عضویت مبالغی به کمیته مرکزی حزب پرداخته اند میتوان نام برد که بعنوان اسناد خانواده انصاری توسط نویسنده کتاب مرامنامه‌ها و نظام نامه‌های احزاب سیاسی خانم منصوره اتحادیه از آن یاد شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

در اینجا برخی افراد سرشناس حزب آورده می‌شود که عبارت بودند از :

۱- سید محمد صادق طباطبایی	۱۶- وکیل الرعایا	۳۱- معزز الملک
۲- علی محمد دولت آبادی	۱۷- مرتضی قلی خان نائینی	۳۲- متین السلطنه
۳- میرزا علی اکبر خان دهخدا	۱۸- معین التجار	۳۳- رکن الممالک
۴- شاهزاده اسد... میرزا	۱۹- نصرت السلطان انصاری	۳۴- عز الممالک
۵- شاهزاده عبدالحسین میرزا	۲۰- فرشی	۳۵- ناصر الاسلام
۶- آیت ا... بهبهانی	۲۱- مستشار الدوله	۳۶- دکتر مرزبان
۷- حاجی آقا شیرازی	۲۲- فرمانفرما	۳۷- انتظام الحکما
۸- معاضد السلطنه	۲۳- ناصر الملک	۳۸- ادیب التجار
۹- معاضد الملک	۲۴- لواء الدوله	۳۹- حاجی محمد کریم خان
۱۰- صمصام السلطنه	۲۵- میرزا کوچک خان جنگلی	۴۰- شیخ رئیس
۱۱- معاون الدوله غفاری	۲۶- ستار خان	۴۱- مشیر حضور
۱۲- یحیی میرزا لسان الحکما	۲۷- باقر خان	۴۲- مصدق الممالک
۱۳- امام جمعه خویی	۲۸- سپهدار	۴۳- حسین خان کسمائی
۱۴- سید نصر... اخوی	۲۹- سردار محی	۴۴- میرزا قاسم خان صور اسرافیل
۱۵- ممتاز الدوله	۳۰- سردار اسعد	

روزنامه حزب

روزنامه‌های حزب یکی «مجلس» بود که توسط سید محمد صادق طباطبایی^(۱) منتشر می‌شد. این روزنامه در این دوره رسماً آرگان حزب اعتدال شد و با قبل از آن که بیطرف بود فرق کرد. روزنامه دیگر حزب روزنامه «وقت» بود به مدیریت حسین خان کسمائی از اهالی گیلان و یکی از پیروان و علاقمندان سپهدار

۱- سید محمد صادق طباطبایی در مجلس اول روزنامه مجلس را منتشر کرد و در استبداد صغیر تبعید گردید و در ترکیه به اتفاق دولت آبادی انجمن تشکیل داد.

شعبات حزب در کشور

حزب شعباتی در کرمان، کرمانشاه، تبریز، مشهد، مازندران، اراک و اصفهان داشت و یکی از مخارج حزب نگهداری از این شعبات بود.

ساختار طبقاتی حزب

در حالیکه گفته می‌شود حزب دموکرات سخنگوی طبقه روشنفکر جدید بود. حزب اعتدالیون از اهداف اشرافیت، زمین دار و طبقه متوسط سنتی پشتیبانی می‌کرد.

آبراهامیان در خصوص ساختار طبقاتی اعضای این حزب می‌نویسد:

«پنجاه و سه نفر عضو این حزب از سیزده روحانی، ده زمین دار، نه تاجر، ده کارمند و سه رئیس قبیله و.... تشکیل می‌شد..... ترکیب رهبری فرقه نیز همانند ترکیب اعضا بود. آیت ا... طباطبائی و بهبهانی دو مجتهد برجسته، سپهدار از زمین داران بزرگ شمال و شاهزاده عبدالحسین میرزا تحصیل کرده اروپا و بزرگ خاندان اشرافی و فرمانفرما و داماد مظفرالدین شاه که در دوران تصدی حکومت کرمان در سال ۱۲۸۶ - ۱۲۸۵ کمک ارزشمندی به نهضت مشروطه کرده بود»^(۱).

همچنین بیشتر بازاریان تحت نفوذ علمای سنتی از اعتدالیون پشتیبانی میکردند به نظر وزیر مختار انگلیس قدرت فرقه بیشتر در بین روحانیون، تجار و صنعتگران نهفته بود این طبقات، حضور اعتدالیون به ویژه سپهدار را در کابینه برای حفظ نظم و قانون ضروری می‌دانند^(۲).

مرامنامه حزب

اعتدالیون در دو مرحله مرامنامه خود را منتشر کردند. در مرتبه اول که بصورت کوتاه و مختصر و ناقص به نام (دستور مسلکی فرقه اجتماعیون اعتدالیون) منتشر گردید. در این خلاصه دستورالعمل اعتدالیون موارد زیر را بیان نموده بودند.

- ۱- اتخاذ وسایل ترقی با رعایت اصول تکامل
- ۲- کوشش در جریان کلیه امور مملکتی از مرکز

۱- آبراهامیان، همانجا، ص ۱۳۲

۲- آبراهامیان، همانجا، ص ۱۳۲

۳- رعایت احوال رنجبران مملکت و تسهیل طریق معیشت آنان

۴- اهتمام در ازدیاد ثروت عمومی

۵- جهد در تعمیم معارف و تعلیم اجباری

۶- سعی در تنظیم و ازدیاد قوای نظامی موافق اصول جدیده

۷- حفظ مناسبات خارجه در روابط سیاسی تجارتی و اقتصادی.

این مرامنامه در مطبعه شاهنشاهی خیابان ناصریه نمره ۹ به مدیریت حسین کسمائی چاپ شده بود.

دموکراتها شدیداً به این برنامه حمله کردند و در رساله‌ای به قلم رسول زاده تحت عنوان «تنقید فرقه اعتدالیون یا اجتماعیون اعتدالیون» به تاریخ ۱۳۲۸ هجری قمری که در مطبعه فاروس تهران به چاپ رسید ایراداتی به این مرامنامه وارد ساختند. بدنبال چنین انتقاداتی رهبران حزب اعتدالیون اجتماعیون بر آن شدند تا یک دستور مشروح مسلکی تنظیم کنند و آنرا انتشار دهند.

انتشار مشروح‌نامه مسلکی اجتماعیون اعتدالیون درحقیقت توضیح و تفسیر مفصل آن مرامنامه یک صفحه‌ای و هفت ماده‌ای بود. و به گفته برخی جوابیه‌ای بود به (تنقید نامه دموکراتها) که مجموعه‌ایست از مباحثات ایدئولوژیک و اعتقادات سیاسی و عملی و اصلاحی و نسبتاً مفصل است در مرامنامه سعی در نفی دموکراتهاست عقیده اصلی بر مبنای توسعه تدریجی و بر اساس اسلام عنوان شده که متکی به عدالت و مساوات است

عقاید مارکس و انگلس را طرد می‌کند.

وضع خاص ایران را معرفی می‌نماید و بر اساس آن مسائل را تقسیم می‌کند.

اصلاحات سیاسی را می‌شمارد از جمله:

تفکیک قوانین مقننه و مجریه و قضائیه

رعایت افکار عامه

وضع قوانین بر حسب تناسب احتیاج و با مداخله مردم

در مورد مالیات می‌گوید: عوارض و بیت‌المال، توزیع مالیات و خراج باید بگونه‌ای باشد که در

حقیقت ترازوی تعدیلی بین ضعف و اغنیا باشد.

در مورد روابط خارجی می‌نویسد:

باید معتقد بود که فصل مشترک و حداتصال بین هیأت‌های اجتماعی عالم عدالت است و راستی و اخلاق نیکوست، نه ملیت و نژاد یا رنگ لذا تعصبات ملی و نژادی و حقوق تفوق و برتری که از این راه تولید می‌شود مذموم و مطرود است.

مرامنامه فصلی درباره اقتصاد دارد و جامعه را بر این اساس تقسیم می‌کند.

قسمتهای فراهم کننده محصولات و مصنوعات مانند زارعین و صنعت گران و امثال آنها

قسمتهای موزعه و تقسیم کننده از قبیل تجار و فروشنده‌ها و عاملین و مانند آنها

قسمتهای مربیه از قبیل معلمین و ارکان روحانیت و مراقبین و پرستارها و امثال آنها

قسمتهای منظمه و اداره کننده مانند ارکان حکومت و اعضای دوائر سیاسی و غیره

قسمتهای امدادیه از قبیل پلیس و ژاندارم و اطباء و امثال آنها

قسمتهای قاضیه و حاکمه از قبیل قضات و ارکان عدالت و غیره

قسمتهای دافعه مانند قشون

در فصل منع امتیازات نامشروع و تقریب اختلاف مراتب معیشت می‌نویسد که:

بواسطه احوال متفاوته افراد یا هیأت‌های اجتماعی عالم را نمی‌توان ممکن الوقوع تصور نمود.

فقط با اجرای عدالت میتوان نحوه حصول آن را نیز تدریجی و از طریق ایجاد کار می‌داند تا

بی‌عدالتیهای اجتماعی برطرف شود.

تحصیلات ابتدایی باید اجباری باشد.

اجتماعات و مطبوعات آزاد

میزان ارزاق برای رفاه مردم تهیه شود

درباره مالکیت می‌گوید:

اصول قابل اجرای اجتماعی مانع حقوق مالکیت نبوده و سلب تملک اختصاصی اشخاص و افراد

را نسبت به حقوق و اموال نخواهد نمود

طرز مالکیت باید طوری باشد که به واسطه تولید انحصارات و امتیازات موروث ضرر و

خسارت هیأت جامعه نشده..... باعث تعدیات متجاوزانه و زیاده روی‌های غاصبانه اقویا بر ضعفا و

اغنیا و سرمایه داران بر فقرا و کارگران نباشد.

در فصل دیگری هیأت اجتماعی را به سه دسته تقسیم می‌کند.

۱- متمولین

۲- طبقه بیکاره

۳- طبقه متوسط که فشار دو طبقه بر آنها است و برای حفظ تناسب پیشنهاد می‌کند که طبقه پائین را کم‌کم داخل طبقه متوسط نمایند.

برای رفاه کارگران پیشنهاد تخفیف ساعات کار و تعادل میزان اجرتها را دارد و بعضی کارها را برای اطفال ممنوع می‌سازد.

برای استقلال مشاغل، تاسیس بانک فلاحت را در نظر می‌گیرد.

فصلی در اصلاحات روحانی دارد

اجرای رسم اتفاق و برادری و حفظ اصول جامعه و حقایق عالیه دینی را برعهده هیات اجتماعی الزام می‌نماید که باید از عادات مضره که موجب فساد اخلاق می‌شود جلوگیری کنند و به تحسین افکار و تزکیه اخلاق عمومی پردازند طبقه مرفه را باید تربیت کرد که به رفاه عموم و ناتوانان بخصوص بکوشند.

در فصلی دیگری مباحث سیاسی را عنوان کرده

خواستار تکمیل حکومت ملی و تشکیل مجلس سنا به انتخاب ملی و شورای مملکتی و آکادمی و سایر شوراهای لازمه عملی فنی و تنظیم شورای بلدی و صحی و نظامی و وضع قوانین به مناسبت افکار عامه و به اقتضای عادات و اخلاق عمومی و مذهب

آزادی افکار و نطق و مطبوعات و اجتماعات و تابعیت و مسافرت و مسکن و شغل به موجب قوانینی که حدود مشروعه آن را تعیین کرده فواید آن را تعمیم و مضار آن را جلوگیری نماید.^(۱)

برخی نویسندگان معتقدند که اعتدالیون در تنظیم اصول مسلکی خود به شدت تحت تاثیر تفکرات اروپایی رقیب خود یعنی حزب دموکرات قرار داشتند به این مفهوم که:^(۲)

پس از منشور مشروطیت (قانون اساسی و متمم آن، مرامنامه حزب اجتماعیون اعتدالیون از نخستین تلاشهای فکری سیاسی بشمار می‌رود که سعی نمود اصول دموکراسی غربی را با توجهات شرعی تبیین نماید.

۱- سید جلال‌الدین مدنی، تاریخ تحولات سیاسی و روابط خارجی ایران، چاپ اول (تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۰)، جلد ۲، ص ۲۱۴-۲۱۳

۲- حسین تبریز نیا، همانجا، ص ۱۶۱

تفاوت آنها با دموکراتها که کوشیدند اصول سوسیال دموکراسی را با مقتضیات جامعه ایران تطبیق دهند و یا بعضی از آنها را مسکوت گذارند، این بود که اینان (اعتدالیون) کوشیدند تا برای اصول مسلکی خود مستندات شرعی بیابند و با بکار بردن وسیع اصطلاحات مذهبی نظیر (حقایق عالیه دینی) و (وجوب معتقدات مذهبی و تعلقات دینی)، (تذیب نفس و تزکیه اخلاق و...) بر معتقدات دینی خود تاکید نمایند. حتی در تشریح مرامنامه خود نوشتند: این جمعیت به مناسبت فکر و عقیده خود اصول و اساس مسلکی اجتماعی را که روحاً با حقیقت مقدسه اسلامیت (که بنای ملکوتی آن بر پایه رفیع نشر و اشاعه حقایق عالیه آزادی و برادری و تساوی و تعاون بین افراد انسانی استوار است) متوافق و از روی همان زمینه و اساس عالی است بهترین نقشه و کاملترین طرز برای جلب سعادت عالم اجتماع بشری و ترقی اوضاع معیشت حوزه انسانی یافته... و پیروی نمودند.^(۱)

ولی در فصل اصلاحات سیاسی معتقد بودند که (اصول و اساس سیاست امروز یعنی سلطنت ملی بهترین شکلی است که برای تنظیم و ترتیب اداره سیاست هیأت جامعه می توان تصویر نمود).^(۲)

نظام نامه حزب اجتماعیون اعتدالیون

گفته می شود که اعتدالیون دارای نظام نامه مشخص نبودند. فقدان نظام نامه در کارنامه حزبی آنان امری تصادفی نیست باید فقدان تجربه حزب در گروههای اعتدالی و سنتی را عامل این نقیصه دانست. زیرا ارتباطهای سیاسی و ایدئولوژیکی احزاب تندرو و سوسیالیست با انقلابیون روسی و اروپایی همه گونه تعلیمات حزبی و از آن جمله نحوه ترتیبات و تشکیلات درون حزبی را در اختیار آنان قرار میداد. در حالیکه چنین تجربه و امکاناتی در اختیار گروههای سنتی و اعتدالی نبود^(۳)

وجوه مشترک حزب اجتماعیون اعتدالیون با حزب دموکرات

با وجود تفاوت هایی که از جنبه های مختلف چه از لحاظ عقیدتی و سیاسی و... داشتند از بعضی جهات نیز تشابهاتی در بین دو حزب دیده می شود.

۱- منصوره اتحادیه، مرامنامه ها و نظام نامه ها ص ۹۶ بقل از کتاب حسین تبریز نیا، ص ۱۶۲

۲- منصوره اتحادیه، همانجا، ص ۱۰۳

۳- حسین تبریز نیا، همانجا ص ۱۶۵

- ۱- وقایعی که به تشکیل آنها منجر شد یکی بود.
- ۲- تعداد اعضای هر دو محدود بود و شامل عده‌ای از وکلا و عده‌ای در خارج از مجلس می‌گردید.
- ۳- تشکیلات آنها نیز مشابه بود هر دو کلوب و روزنامه داشتند و مراسم و نظام نامه منتشر می‌کردند.
- ۴- هر دو بر اساس اسلامی و مشروطه و پشتیبانی از مجلس مصر بودند.
- ۵- هر دو با هیات حاکمه کار می‌کردند و از روشهای سنتی مملکت پیروی می‌نمودند.
- ۶- خاستگاه اجتماعی اعضای هر دو حزب یکسان است، در واقع اگر دموکراتها از طبقات دیگری بودند، بنظر آنقدر خطرناک نمی‌نمودند. و ماهیت طبقاتی کادرهای حزب دموکرات ایران که از منافع طبقه کارگر دفاع مینمودند، با ماهیت طبقاتی اعضای و رهبران حزب اعتدالیون که از منافع اشراف و ملاکین و صاحبان ثروت جانبداری می‌کردند چندان تفاوتی نداشت. حزب دموکرات که از سوسیال دموکراسی الهام میگرفت علاوه بر حمایت از مشروطه در صدد دفاع از حقوق کارگران و کشاورزان بود ولی اعضا آن کارگر نبود. (۱)
- ۷- رقابت حزبی هر دو اساس ایدئولوژیک داشت.

اختلافات دو حزب

ملک الشعراى بهار که از اعضای حزب دموکرات بود در خصوص شروع اختلاف و ضدیت و دشمنی بین این دو حزب را از آغاز فتح تهران عنوان کرده است و ادامه میدهد که کار به کشت و کشتار هم کشید (۲)

برخورد اجتناب ناپذیر اعتدالیون و دموکراتها، در مذاکرات مجلس درباره اصلاحات غیر دینی آغاز شد. و در جریان انتخاب نخست وزیر شدت بیشتری یافت.

اعتدالیون به حمایت از سپهدار پیش می‌رفتند و دموکراتها هم از میرزا حسن مستوفی الممالک کارمندی ثروتمند و آزادیخواه که مایل به اصلاحات غیر دینی بود، پشتیبانی میکردند. با مرگ

۱- منصوره اتحادیه (نظام مافی) پیدایش و تحول احزاب سیاسی مشروطیت (دوره اول و دوم مجلس شورای ملی، تهران، نشر گستره ۱۳۶۱) ص ۲۳۴

۲- ملک الشعراى بهار، تاریخ مختصر احزاب سیاسی، جلد اول، همانجا، ص ۱۱

نایب السلطنه و مطرح شدن مسأله تعیین جانشین برای او، شدت این درگیریها باز هم بیشتر شد. اعتدالیون با همکاری بختیارها مستوفی الممالک را نپذیرفتند و به جای او، ناصرالملک، لیسرال سابق که اکنون به احتیاط و دوراندیشی روی آورده بود و به خیال پردازیهایی اعتماد بود و همواره خود را (محافظه کاری واقع بین) توصیف میکرد، برگزیدند.

قتل سید عبدل... بهبهانی^(۱)

اختلافات و مناقشات به جدال و عناد کشیده شد کار به جایی رسید که شب نهم رجب ۱۳۲۸ هجری قمری چهار تن از افراد دسته حیدرخان عمو اوغلی به خانه شادروان سید عبدل... بهبهانی ریختند و آن پیشوای مبارز آزادی را به ضرب گلوله از پای در آوردند.

فردای آن روز جراید طرفدار حزب اعتدال، ترور ناجوانمردانه بهبهانی را به حزب مخالف خود حزب دموکرات نسبت دادند بازارها تعطیل شد و هیاهو برخاست و مردم ضمن تظاهرات خود تقی زاده از روسای دموکرات را عامل ترور معرفی می کردند و تبعید او را از دولت خواستند و او ناگزیر به سردار اسعد پناه برد و نهایت از ترس جان به خارج کشور رفت.

از تصادف روزگار خون سید گریبان قاتلین را گرفت. کسروی نوشته است که یکی از قاتلین بهبهانی رجب سرابی نام داشته که از اهالی قفقاز بوده و در تهران به دسته حیدر عمو اوغلی پیوسته و سرانجام در جنگ محرم ۱۳۳۰ هجری قمری، سربازان روسی در تبریز گلوله‌ای به دهانش خورد و کشته شد. می گویند شادروان بهبهانی را نیز از دهانش زده بودند. نفر دوم علی اصغر که در ژاندارمری خدمت میکرد به ارتکاب خیانت محکوم به تیرباران شد. و نفر سوم نیز در واقعه کمیته مجازات در تهران مصلوب شد.^(۲)

انتقام اعتدالیون از دموکراتها

اعتدالیون از دموکراتها انتقام گرفتند و علی محمد تربیت و سید عبدالرزاق را که هر دو با

۱- آیت ... سید عبدل... بهبهانی (فرزند سیداسماعیل از مراجع شیعه) بود که در ۱۳۶۲ هجری قمری در نجف متولد شد از شاگردان میرزای شیرازی، کوه کمری و شیخ راضی بود، وی از علمای طراز اول تهران در عصر مشروطیت و از پیشوایان انقلاب مشروطیت و در سال ۱۳۲۸ هجری قمری یکسال پس از سقوط استبداد به قتل رسید.

۲- ابراهیم فخرانی، گیلان در جنبش مشروطیت، چاپ سوم (تهران انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی ۱۳۷۱) ص ۱۹۸

دموکراتها نزدیکی داشتند به قتل رساندند. و به دنبال این برخوردها تصمیم به خلع سلاح مجاهدین گرفته شد. حوادث پارک اتابک پیش آمد و تا تعطیل مجلس دوم که متعاقب اولتیماتوم روسیه در خصوص اخراج مستشار آمریکایی (شوستر) صورت گرفت چنین صف آرائی وجود داشت.

تعطیل مجلس دوم و انشعاب در حزب اجتماعیون اعتدالیون

روسهای تزاری که بدنبال قرارداد ۱۹۰۷ بر سر تقسیم ایران با انگلیسی ها به توافق رسیده بودند و از مشروطیت و مجلس کینه و زخم های عمیقی داشتند حضور مورگان شوستر و اقدامات او را بهانه قرار داده قضیه اولتیماتوم را پیش آوردند ناصرالملک نایب السلطنه اولتیماتوم را پذیرفت، مجلس را تعطیل و شوستر را از ایران اخراج کرد و دوباره دیو استبداد در شکل و نمایی دیگر پدیدار گشت.^(۱)

ملک الشعرای بهار مینویسد که:

«بعد از بسته شدن مجلس (دوره دوم) از طرف دولت، نایب السلطنه تمام روسای حزب دموکرات و جمعی از افراد اعتدالی به قم تبعید شدند. جراید بسته شده در ایالات هم پس از قصایب روسهای تزاری جراید دموکراتها را بستند و مدیران آنها را تبعید کردند.»^(۲)

انشعاب در این حزب بدین شکل صورت گرفت که اعتدالی ها به دو دسته آزادیخواه و روحانی تقسیم شدند ملک الشعرای بهار در روزنامه نوبهار توضیحاتی داده است که به نظر کمی مغشوش و شاید حتی مغرضانه بنماید. وی در شماره ۳ مورخ رمضان ۱۳۳۱ هجری قمری در نوبهار اشاره می کند که پس از انحلال مجلس، اعتدالیون به چند دسته با نامهای گوناگون تقسیم شدند. یک فرقه (اجتماعیون، اتحادیون، منشعب از فرقه اجتماعیون اعتدالیون بود که انشعابیون مدتی خارج از حزب بودند تا مجدداً داخل فرقه شدند. دیگر هیأت عالی به رهبری حاج آقا شیرازی بود که با حمایت محتشم السلطنه تشکیل شد. این دسته نیز به هنگام انتخابات دو بخش شد یکی به نام (هیأت مولفه اعتدال) که بعضی از اعضای آن اعتماد الاسلام، فخرالملک، اعلم الدوله و متین السلطنه بودند. بخش دیگر به نام (اجتماعیون اعتدالیون) باقی ماندند که میرزا علی محمد دولت آبادی و سید محمد

۱- حسین تبریز نیا، همانجا، ص ۱۶۶

۲- ملک الشعرای بهار، همانجا، ص ۱۲

صادق طباطبایی و آقا سید احمد در آن عضویت داشتند. بنا به قول بهار (فرق منشعبه اسماً متفق و جزئیات مرامشان نیز متحد بود، ولی در واقع از چند فرقه (متضاد المسلك متباين العقیده) تشکیل شده بود که پیوسته بر ضد یکدیگر اقدام و قیام می کردند.

بهار اضافه کرده که از منتقدین آنها حاج میرزا محمد علی دولت آبادی بود که روزنامه شورا ارگان فرقه را با سرمایه ۳۰۰۰ تومان داشت که ظاهراً نایب السلطنه، فرمانفرما و قوام السلطنه و سردار محی تهیه کرده بودند. ستاره ایران نیز به همین نکته اشاره کرده و نوشته که عناصر صالح حزب اعتدال از آن فرقه خارج شده و بقیه به ناصرالملک نزدیک گشته بودند.

هنگام انتخابات دسته طباطبایی و دسته حاجی آقا شیرازی به دشمنی با هم برخاستند. جریده مشورت که ارگان یک گروه بود تاب نیاورد علیه شورا که متعلق به دسته طباطبایی بود شروع به (انتریک) کرد و روزنامه شورا توقیف شد.

ستاره ایران می افزاید که این ضدیت به مجلس سوم کشیده شد و دسته قوی تری به نام (ائتلاف، سایر دستجات اعتدالی را از بین برد و حاج آقا شیرازی را از عضویت مجلس محروم کردند و دموکراتها که نقشه اینهارا می دانستند از ترس یک ناصر الملک دیگر تن به ائتلاف دادند.^(۱)

ائتلاف امتدالیون و دموکراتها

مجلس سوم پس از تاجگذاری احمد شاه گشایش یافت و یکبار دیگر فعالیت احزاب سیاسی در چهار چوب دموکراسی پارلمانی آغاز گردید.

از نخستین جلسات مجلس سوم صحبت از ائتلاف این دو حزب در میان است. گروه بیطرف نیز با ائتلاف همراه بود.

بهار در تاریخ مختصر احزاب سیاسی در آن باره اطلاعاتی داده است. ولی توضیحات مورخ الدوله سپهر مفصل تر است او اظهار داشته که ائتلاف به تشویق کاردار سفارت آلمان «فن کاردوف» برای حمایت از کابینه مستوفی الممالک ایجاد شد.^(۲)

۱- منصوره اتحادیه، احزاب سیاسی ایران در مجلس سوم (۳۴-۱۳۳۲ هـ-ق، تهران، نشر تاریخ ایران ۱۳۷۱) ص ۱۰۵ بنقل از روزنامه ستاره ایران شماره ۱۹ شعبان ۱۳۳۳ هـ-ق.

۲- منصوره اتحادیه، همانجا، ص ۱۰۶

چگونگی و دلایل انحلال حزب اجتماعیون اعتدالیون

هنوز چند صبحی از تشکیل مجلس دوره سوم و فعالیت احزاب در ایندوره نگذشته بود که با شروع جنگ جهانی اول که دامنه آن تا مرزهای کشور و سپس به داخل ایران نیز کشیده شد. با آنکه در این جنگ ایران اعلام بیطرفی کرده بود. معذک به اشغال سه نیروی بیگانه درآمد و کار مجلس و احزاب به اختلال و سرانجام به تعطیلی کشیده شد.

نمایندگان به دو گروه، عده‌ای هواداران متحدین و هواداران متفقین، دموکراتها و اغلب اعتدالیها در نتیجه این قضایا به هواداری متحدین (آلمان و دوستانش) از تهران هجرت کردند و از جلو هجوم دسته ای از سپاهیان روسی که از قزوین به سوی تهران به بهانه تامین پایتخت می آمد به طرف قم رهسپار شدند. مرحوم مستوفی الممالک رئیس دولت بود و شاه را میخواست از تهران حرکت بدهد ولی این واقعه صورت گرفت، اما غالب و کلا چنانکه خواهیم دید، به اشاره دولت به قم رفتند و از آنجا مهاجرت نمودند.^(۱)

چیزی نگذشت قوای روس از دو طرف به قم هجوم کردند و قوای ژاندارم و چریک را شکست داده بطرف قم رهسپار شدند. و کمیته دفاع ملی و روسای احزاب دیگر مانند مرحوم سید محمد طباطبایی طاب ثراه و مرحوم مدرس رضوان... علیه و آقا میرزا محمد صادق طباطبایی و گروهی کثیر از احرار به سوی کاشان و اصفهان رهسپار گردیدند و از آنجا نیز به کرمانشاه شتافته و در کرمانشاه مرحوم نظام السلطنه به ایشان پیوست و دولت ملی بوجود آمد.

معذالک در سرحد خانقین (قصر شیرین) که مجبور شده بودند از جلو قشون روس عقب بنشینند هر دو حزب و زعمای دو فرقه اجتماعی کردند و با یکدیگر کنار آمدند و هر دو حزب را منحل ساخته یکی شدند و از آن روز حزب دموکرات و اعتدال منحل گردید.^(۲)

۱- ملک الشعراء بهار، جلد اول همانجا، ص ۱۴

۲- ملک الشعراء بهار، جلد اول همانجا، ص ۲۳

شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی